

V. GRINAVECKIS

MINKŠTŪJŲ IR KIETŪJŲ PRIEBALSIŲ, EINANČIŲ TIESIOG PRIEŠ PRIESAGĄ *-(i)ukas*, VARTOJIMAS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

Vedinių, ypač deminutyvų, su priesaga *-(i)ukas* vartojama visose lietuvių kalbos tarmėse, tačiau ne visur vienodai gausiai. Šių priesaginių vardažodžių priebalsis prieš priesagą bendrinėje kalboje vienu yra minkštas, kitų kietas arba vartojama ir dvejai — su kietuoju ir su minkštuoju priebalsiu. Kaip yra nustatyta akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“, minėtųjų bendrinės kalbos vedinių priebalsis, einantis betarpiškai prieš priesagą *-(i)ukas*, *-ė*, dažniausiai yra minkštas, žymiai rečiau — kietas. Minėtoje Gramatikoje nurodoma, kad vediniai iš tokių daiktavardžių, kurių dabartinis kamienas baigiasi minkštuoju priebalsiu, beveik visada išlaiko jo minkštumą, pvz.: *arkliukas, broliukas, drabužiukai, kambariukas, keliukas, kiškiukas, kryžiukas, varliukė, velniukas, žalčiukas*; tačiau pasitaiko ir išimčių, plg. *dėdukas, jautukas* (rečiau *jaučiukas*), *megztinukas, nykštukas, šepetukas* (rečiau *šepėčiukas*), *vokietukas, žemaitukas*. Minkštą priebalsį turi ir didesnė dalis vedinių iš tokių pagrindinių žodžių, kur tas priebalsis yra kietas, pvz.: *dvariukas, galiukas, gabaliukas, kakliukas, kalniukas, kunigiukas, langiukas, maišiukas, paršiukas, staliukas, švarkiukas, žmogiukas*. Vietoj dantinių priebalsių *t, d* vediniuose yra afrikatos *č, dž*, pvz.: *ančiukas, pelėdžiukas*. Tačiau turima nemaža pavyzdžių ir su kietuoju priebalsiu, esančiu prieš priesagą, pvz.: *kaltukas* (rečiau *kalčiukas*), *kiemukas, namukas* (rečiau *namiukas*), *pilvukas, puodukas, tėvukas, tvartukas, vežimukas, vyrukas* (rečiau *vyriukas*). Kai kurių deminutyvų forma bendrinėje kalboje dar nėra nusistovėjusi, ir jie yra vartojami (kartais net to paties rašytojo raštuose) čia su minkštuoju, čia su kietuoju priebalsiu, pvz.: *akmeniukas* ir *akmenukas, bačiukas* ir *batukas, biliečiukas* ir *bilietukas, dūmiukas* ir *dūmukas, gaidžiukas* ir *gaidukas, kailiniukai* ir *kailinukai, kirviukas* ir *kirvukas, laikrodžiukas* ir *laikrodukas, miesčiukas* ir *miestukas, piemeniukas* ir *piemenukas, račiukai* ir *ratukai, sijoniukas* ir *sijonukas, šaukščiukas* ir *šaukštukas, tilčiukas* ir *tiltukas, veidrodžiukas* ir *veidrodukas*¹.

Didžiojoje lietuvių kalbos tarmių dalyje priebalsių minkštumas ar kietumas minėtuose priesagos *-(i)ukas* vediniuose yra suvienodintas, apibendrintas. Rytų aukštaičiai² priebalsį, betarpiškai einantį prieš priesagą, visada vartoja minkštąjį, pvz.: *grybiukas, gulbiukas, stiebiukas, virbiukas; gaidžiukas, lizdžiukas, medžiukas, pelėdžiukas, puodžiukas, žiedžiukas; langiukas, ragiukas; laukiukas, vilkiukas; arkliukas, keliukas, kepaliukas, kumeliukas, peiliukas, staliukas, vabaliukas; kelmukas, kiemiukas, vežimiukas; akmeniukas, aviniukas, piemeniukas, vandeniukas,*

¹ Lietuvių kalbos gramatika, t. I. V., 1965, p. 268—269.

² Kai kurie rytų aukštaičiai, ypač jų šiaurės rytų kampas, priesagos *-(i)ukas* vedinių vartoja ne per gausiausiai. Čia daugeliu atvejų vietoj *-(i)ukas* vartojama priesaga *-iokas*.

Tarmių pavyzdžiai šiame straipsnyje pateikiami transponuoti į bendrinę kalbą.

žirniukas; lapiukas „lapelis ir lapės vaikas“, sklypiukas; ėriukas, ešeriukas, ežeriukas; debesiukas, uosiukas, žasiukas; paršiukas, veršiukas, viršiukas; dančiukas, paukščiukas, pirščiukas, račiukai, šaukščiukas, tilčiukas; kirviukas, kleviukas, pilviukas, tėviukas; daržiukas, ežiukas, mažiukas, rėžiukas ir kt. (Naujāmiestis, Pānevėžio raj.). Taip pat su minkštuoju priebalsiu tariami ir vardai su priesaga *-(i)ukas*, pvz.: *Joniukas, Juoziukas, Leviukas, Petriukas, Poviliukas, Simiukas, Stasiukas, Stepiukas, Zigmiukas* ir kt. (Naujāmiestis).

Priebalsio prieš priesagą *-(i)ukas* minkštumas apibendrintas visame rytų aukštaičių plote. Tas pats dėsnis veikia ir rytų dzūkų patarmėje bei vidurio aukštaičių vidurinėje ir šiaurinėje dalyje (Žasliai, Kėdainiai, Jonavà, Bābtai, Gimbógala, Radviliškis, Jōniškis ir kt.), šiaurės vakarų aukštaičių šiaurinėje dalyje (Girkalnis, Krākės, Šiluva, Tendžiógala, Šiauliai, Žagārė ir kt.). Tokiu būdu priebalsio minkštumas prieš priesagą *-(i)ukas*, galima sakyti, yra apibendrintas visame šiaurės ir rytų aukštaičių tarmių plote.

Kai kuriose minėtojo ploto vietose vardų su priesaga *-(i)ukas* priebalsis pasakomas ir kietasis, pvz.: *Levukas, Simukas* (Raguvà, Pasvalys, Anykščiai, Siesikai, Jūdopė, Utenà ir kt.). Tačiau tai gali būti ir bendrinės kalbos įtakos padarinys. Net bendrinių daiktavardžių pasitaiko pavartojamų su priesaga *-(i)ukas* po kietojo priebalsio. Tokie daiktavardžiai paprastai yra plačiai vartojami bendrinėje kalboje su kietuoju priebalsiu, pavyzdžiui, *batukai, metukai*. Senoji karta ir minėtais atvejais paprastai vartoja minkštąjį priebalsį. Betgi pasitaiko atveju, kai priebalsio minkštumas skiria vedinių reikšmes. Pavyzdžiui, *Stepiukas* ‘Stepo vaikas’, o *Stepukas* ‘mažybinis Stepo vardas’ (Gilbónių k. Pānevėžio raj.), *Simiukas* ‘Simo vaikas’, *Simukas* ‘mažybinis Simo vardas’, *Leviukas* ‘Levo vaikas’, *Levukas* ‘mažybinis Levo vardas’, *Zigmiukas* ‘Zigmo vaikas’, *Zigmukas* ‘mažybinis Zigmo vardas’ (Žeimėlis).

Vakarų dzūkai, priešingai šiaurinėms bei rytinėms lietuvių kalbos tarmėms, paprastai vartoja kietuosius priebalsius prieš priesagą *-(i)ukas*, pvz.: *grybukas, gulbukas, stiebukas, virbukas; gaidukas, lizdukas, medukas, pelėdukas, puodukas, žiedukas; arklukas, kelukas, kepalukas, kumelukas, peilukas, stalukas, vabalukas, žvirblukas; kelmukas, kiemukas, vežimukas; akmenukas, avinukas, kalnukas, pie-menukas, vandenukas, žirnukas; lapukas, sklypukas; ėrukas, ašerukas ‘ešeriukas’, ažerukas ‘ežeriukas’; debesukas, uosukas, žasukas; paršukas, veršukas, viršukas; dantukas, paukštukas, pirštukas, ratukai, šaukštukas, tiltukas; kirvukas, klevukas, pilvukas, tėvukas; daržukas, ažukas ‘ežiukas’, mažukas, vėžukas* ir kt. (Skráičių k., Alytaūs raj.). Taip pat su kietuoju priebalsiu tariami ir vardai su priesaga *-(i)ukas*, pvz.: *Jonukas, Juozukas, Levukas, Petrukas, Povilukas, Simukas, Stepukas, Zigmukas* ir kt. (Skráičių k.) Išimtį sudaro *Stasiukas*, kuris vakarinėje vakarų dzūkų ploto dalyje tariamas su minkštuoju *s* prieš priesagą. Tokia pat išimtis yra ir *mažiukas*, kuris minėtame vakariniame pakraštyje tariamas dvejopai su kietuoju ir su minkštuoju *ž*. Visais kitais atvejais priebalsių kietumas prieš priesagą *-(i)ukas* apibendrintas visoje vakarų dzūkų patarmėje ir jai artimose vidurio aukštaičių (Punià, Jiėžnas ir kt.) bei pietinių vakarų aukštaičių (Prėnai, Naujójì Ūtà, Šilavotas, Sasanavà, Sangrūdà ir kt.) apylinkėse.

Dažniausiai kietieji priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* vartojami ir likusiame pietinių vakarų aukštaičių – kapsų plote. Pavyzdžiui, Plūtiškių apylinkėse prieš priesagą *-(i)ukas* minkštai tariami tiksliai *g, k, š, ž*, pvz.: *langiukas, laukiukas; par-*

šiukas, veršiukas, viršiukas; daržiukas, ežiukas, vėžiukas ir kt.; o visi kiti priebalsiai prieš tą priesagą tariami tik kietai, išimtį ir čia sudaro minėtasis *Stasiukas* ir dar *pelėdžiukas*. Čia reikia pažymėti, kad priebalsiai *g, k* prieš priesagą *-(i)ukas* visada minkštai tariami yra visame lietuvių kalbos plote³, įskaitant ir vakarų dzūkus bei žemaičius dūnininkus (žr. žemiau). Taip pat, kaip apie Plūtiškes, vartojama ir Vilkaviškio raj. Klampūčių k., Kapsuko raj. Gelčiū k. (be to, čia su minkštuoju priebalsiu dar tariami šie vediniai: *gulbiukas, uosiukas, žalčiukas*) ir kt. Apie Liudvinavą, Kybartus be minėtųjų pavyzdžių su minkštaisiais priebalsiais dar vartojami: *ėriukas, ešeriukas, ežeriukas, debesiukas, uosiukas*. Tokiu būdu čia prieš priesagą minkštai tariami priebalsiai *g, k, r, s, š, ž*. Ir kitame plote apie Kapsuką ir Vilkaviškį labiau linkstama minkštinti be *g, k*, dar *l, r, s, š, ž*, tačiau ne visur nuosekliai.

Einant pietinių vakarų aukštaičių plotu į šiaurę, minėtųjų vedinių su minkštuoju priebalsiu prieš priesagą *-(i)ukas* randama vis daugiau. Apie Garliavą, be priebalsių *g, k, r, s, š, ž*, dar dažniausiai minkštai tariami ir *l* bei *d, t*, pvz.: *arkliukas, keliukas, kumeliukas, peiliukas; staliukas, vabaliukas; gaidžiukas, lizdžiukas, medžiukas* (šalia *medukas*); *kačiukas, paukščiukas, pirščiukas, žalčiukas*, bet *puodukas, tiltukas, žiedukas*. O zanavykų apie Griškabūdį (Paluobiū k.) didesnioji vedinių dalis priebalsį prieš priesagą turi minkštąjį, pvz.: *grybiukas, gulbiukas, stiebiukas, virbiukas; gaidžiukas, lizdžiukas, medžiukas, pelėdžiukas, žiedžiukas; arklukas, keliukas, kepaliukas, kumeliukas, peiliukas, staliukas, vabaliukas, kelmiukas, vežmiukas, aviniukas, kalniukas, stirniukas, vandeniukas, varniukas, žirniukas; kampiukas, lapiukas* 'lapės vaikas', *pempiukas; ėriukas, ešeriukas, ežeriukas; debesiukas, kuosiukas, žasiukas; paršiukas, veršiukas; bačiukas, kalčiukas, paukščiukas, pirščiukas, šaukščiukas; kirviukas, pilviukas; beržiukas, ežiukas, mažiukas, vėžiukas; Joniukas, Juosiukas, Petriukas, Poviliukas, Stasiukas, Zigmiukas* ir kt., bet *akmenukas, kailinukai, piemenukas, senukas; lapukas* 'lapelis', *sklypukas; ratukai, tiltukas; tėvukas; Levukas, Simukas, Stepukas* ir kt. Apie Kudirkos Naūmiestį zanavykai dar daug daugiau vartoja pavyzdžių su kietaisiais priebalsiais, o į šiaurę nuo zanavykų ploto veliuoniškiai apie Šakiūs panašiai, kaip zanavykai apie Griškabūdį, šiuo atveju dažniausiai vartoja minkštuosius priebalsius. Į šiaurę nuo Nėmuno apie Serėdžių, Vilkiją veliuoniškiai taip pat šiuose vediniuose dažniau vartoja minkštuosius priebalsius, rečiau kietuosius.

Panašus minkštųjų ir kietųjų priebalsių vartojimas ir šiaurės vakarų aukštaičių pietinėje dalyje apie Jurbarką, Šimkaičius.

Šiaurės vakarų aukštaičių apie Jurbarką priesaga *-iukas, -ė* dažnesnė, kaip *-ukas, -ė*, ją turi visi moteriškosios giminės ir daugumas vyriškosios giminės vedinių. Čia visados kieti yra vyriškosios giminės vedinių priebalsiai *t, d*, stovintys prieš priesagą, pvz.: *kotukas, lieptukas, rėtukas, medukas, veidrodukas, žandukas* ir kt.⁴

Einant toliau nuo čia į šiaurę, priebalsių minkštumas vis labiau įsigali, kol apie Girkalnį randame jau apibendrintą minkštųjų priebalsių vartojimą.

Vidurio aukštaičių apie Kaišiadóris, Žiežmariūs vedinių su priesaga *-(i)ukas* priebalsių prieš priesagą minkštumas įvairuoja – vieni žodžiai vartojami su minkštaisiais, kiti su kietaisiais, nors vyrauja kietieji priebalsiai. Į šiaurę nuo minėtojo ruožo vis labiau įsigali minkštieji, o į pietus kietieji priebalsiai.

³ J. Otrębski. Gramatyka języka litewskiego, t. II. Warszawa, 1965, p. 281.

⁴ E. Grinaveckienė. Mažybinės-maloninės priesagos Mituvos upyno tarmėje. – „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, A serija, t. 2(11), 1961, p. 239.

Žemaičių tarmių plote kalbamųjų vedinių priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* taip pat, kaip ir aukštaičių, tariami nevienodai. Šiaurės vakarų dūnininkai šiuo atveju vartoja kietuosius priebalsius. Išimtį sudaro tik būdvardis *mažiukas* ir *Stasiukas* (su minkštaisiais *ž, š*) ir vediniai, turintys priesagą po *l*, kuris tariamas dvejai – kietai ir minkštai, pvz.: *arklùkas* ir *arkliùkas*, *kelùkas* ir *keliùkas*, *kepalùkas* ir *kepaliùkas*, *kumelùkas* ir *kumeliùkas*, *peilùkas* ir *peiliùkas*, *stalùkas* ir *staliùkas*, taip pat *Povilùkas* ir *Poviliùkas* (Laūkuva). Formos su kietuoju *l* dažniau vartojamos senųjų tarmės atstovų, o su minkštuoju – jaunųjų.

Kaip ir šiaurės vakarų dūnininkų tokius pat kietuosius ir minkštuosius priebalsius vediniuose su priesaga *-(i)ukas* vartoja ir jiems gretimi dūnininkai (Rietāvas, Judrėnai, Endriejāvas, Veivīrženai) ir pietryčių dūnininkų šiauriniai pakraščiai (Vainūtas, Žygaičiai, Žviņgiai, Didkiemis, Pāgramantis⁵). Dažniausiai kietieji priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* vartojami ir visame dūnininkų tarmės vakariniame pakraštyje. Pavyzdžiui, Kretingės raj. Rāguviškių k., Kačaičių k., Tuzū k., Barzdžiū k. ir kitur visi priebalsiai minėtoju atveju tariami kietai, išskyrus *l*, kuris gali būti ir kietas, ir minkštas, taip pat *mažiukas* ir *Stasiukas*.

Einant dūnininkų tarmės plotu į rytus⁶, minkštųjų priebalsių prieš priesagą *-(i)ukas* gausėja. Apie Kuliūs, be *l*, dar minkštai tariami ir *r, ž*, kartais *s*, Skuodo raj. Kuinelių k. minkštai tariami *l, m, n, r, s, š, ž*, likusieji priebalsiai čia paprastai tariami kietai. Panašus kietųjų ir minkštųjų priebalsių vartojimas, tik ne visais atvejais nuoseklus ir Plūngės raj. Pjaulių k., apie Sālantus. Bene daugiausia minkštųjų priebalsių prieš priesagą *-(i)ukas* dūnininkų plote vartojama apie Leckāvą, Židikūs. Čia tik kai kurie žodžiai su priesaga *-(i)ukas* pasakomi su kietuoju priebalsiu (*avinukas, piemenukas*), o šiaip prieš tą priesagą visada vartojami minkštieji priebalsiai.

Rytinėje dūnininkų ploto dalyje kietųjų ir minkštųjų priebalsių vartojimas vediniuose su priesaga *-(i)ukas* nėra nuoseklus. Tačiau daugiau linkstama vartoti minkštuosius priebalsius. Pavyzdžiui, apie Viekšnius vartojama taip: *grybiukas, gulbiukas; gaidžiukas, lizdžiukas, medžiukas, pelėdžiukas, žiedžiukas; arklukas, keliukas, kepaliukas, kumeliukas, peiliukas, staliukas, vabaliukas; kiemiukas, vėžimiukas; akmeniukas, aviniukas, kalniukas, piemeniukas, stirniukas, vandeniukas, žirniukas, lapiukas* ‘lapelis ir lapės vaikas’, *sklypiukas; ešeriukas; debesiukas, uosiukas, žąsiukas; paršiukas, veršiukas, viršiukas; dančiukas, kalčiukas, paukščiukas, pirščiukas, šaukščiukas, tilčiukas, žalčiukas; kirviukas, pilviukas, tėviukas; daržiukas, ežiukas, mažiukas, vėžiukas; Juziukas, Petriukas, Poviliukas, Zigmiukas* ir kt., bet *stiebukas, virbukas, kelmukas, kailinukai, senukas, batukai, ratukai, klevukas; Jonukas, Levukas, Simukas, Stepukas*. Panašus kietųjų ir minkštųjų priebalsių vediniuose su priesaga *-(i)ukas* vartojimas visame rytų dūnininkų rytiniame pakraštyje (Akmėnė, Papilė, Klýkoliai, Vegėriai).

Dažniausiai minkšti priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* yra ir šiaurės rytų dūnininkų (Kursėnai, Šaukėnai) bei pietryčių dūnininkų šiaurinėje dalyje (Kiaunoriai, Týtuvėnai, Saudiniškai, Kelmė, Lioliai). Einant į vakarus nuo minėtojo ploto, kietųjų priebalsių prieš priesagą *-(i)ukas* vartojama vis gausiau, kol šiaurės vakarų

⁵ Plg. P.Jonikas. Pagramančio tarmė. K., 1939, p. 33.

⁶ Dūnininkų tarmėje, ypač jos šiaurės vidurio dalyje, priesagos *-(i)ukas* vediniai nėra dažni. Čia dažniau vartojami deminutyvai su priesaga *-elis, -ė*.

dūnininkų plote apie Varniūs, Kałtinėnus ir toliau į vakarus randame apibendrintą priebalsių kietumą (su anksčiau minėtomis mažomis išimtimis).

Pietinėje pietryčių dūnininkų dalyje (Tauragė, Gaūrė, Eŗžvilkas, Pašaltuonys, Skaudvilė, Krýžkalnis, Nemākščiai, Vidūklė, Rasėiniai, Alėjaĩ) minkštųjų bei kietųjų priebalsių vartojimas prieš priesagą *-(i)ukas* įvairuoja panašiai, kaip gretimų šiaurės vakarų aukštaičių plote (Jurbarkas, Šimkaičiai, Vadžgirys). Pavyzdžiui, apie Gaūrę vartojama taip: *gulbiukas, pelėdžiukas, arkliukas, keliukas, kepaliukas, kumeliukas, obuoliukas, peiliukas, staliukas, vabaliukas, kalniukas, stirniukas, varniukas, kampiukas, lapiukas* 'lapelis ir lapės vaikas', *pempiukas, sklypiukas; ėriukas, eŗeriukas, eŗeriukas; debesiukas, uosiukas, žasiukas; paršiukas, veršiukas, viršiukas, ančiukas, paukščiukas, žalčiukas, daržiukas, gegužiukas, ėriukas, mažiukas, vėžiukas; Poviliukas, Stasiukas, bet grybukas, stiebukas, virbukas; gaidukas, kuodukas, lizdukas, medukas, žiedukas, kiemukas, kelmukas, vežimukas; akmenukas, avinukas, kailinukai, piemenukas, senukas, vandenukas, žirnukas, vyrukas; batukai, dantukas, kaltukas, pirštukas, ratukai, šaukštukas (ir šaukščiukas), tiltukas; kirvukas, klevukas, pilvukas, tėvukas; Jonukas, Juzukas, Levukas, Petrukas, Simukas, Stepukas, Zigmukas.*

Žemaičiai donininkai prieš priesagą *-(i)ukas* dažniau vartoja kietuosius priebalsius, ypač vidurinėje ploto dalyje.

Mažojoje Lietuvoje, kiek galima spręsti iš F. Kursaičio „Lietuvių kalbos gramatikos“, priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* dažniausiai buvo kieti⁷.

Šalia priesagos *-(i)ukas* vyriškosios giminės formos kai kuriose tarmėse turima ir moteriškosios giminės forma *-(i)ukė*. Gyviausiai ji vartojama pietinių vakarų aukštaičių plote, taip pat pietinių veliuoniškių bei šiaurės vakarų aukštaičių pietiniame pakraštyje (Jurbarkas, Šimkaičiai). Be to, kiek rečiau ši priesaga dar vartojama vakarų dzūkų bei kitose aukštaičių šnektose. Kietųjų ir minkštųjų priebalsių vartojimas prieš priesagą *-(i)ukė* panašus kaip ir prieš priesagą *-(i)ukas*. Vakarų dzūkų ir jiems gretimose vidurio ir vakarų aukštaičių šnektose visi priebalsiai čia yra kieti. Išimtį sudaro tik priebalsiai *g, k*, kurie šiuo atveju visada minkšti, ir *Stasiukė* (su minkštuoju *s*). Minėto vakarų aukštaičių ploto pietinėje dalyje prieš priesagą *-(i)ukė* kietųjų ir minkštųjų priebalsių vartojimas įvairuoja, nors šiuo atveju dažniau linkstama vartoti minkštuosius priebalsius, negu prieš *-(i)ukas*, pvz.: *duriukės, kačiukė, kakčiukė, lazdziukė, nosiukė, peliukė, raganiukė, valandžiukė, varliukė*, bet *bitukė, bulvukė, martukė, motinukė, skepatukė, širdiukė, šluotukė, vietukė* ir kt. (Plūtiškės).

Zanavykai, veliuoniškiai ir iš dalies šiaurės vakarų aukštaičiai prieš priesagą *-(i)ukė* paprastai vartoja minkštuosius priebalsius, pvz.: *bičiukė, bulviukė, dukriukė, duriukės, kačiukė, kakčiukė, lazdziukė, nosiukė, peliukė, raganiukė, skepečiukė, širdžiukė, šluočiukė, valandžiukė, varliukė, varniukė, viečiukė, žasiukė* ir kt. (Vilkijà).

Priesagos *-(i)ukė* vedinių vartoja ir vidurio bei rytų aukštaičiai (pietinėje dalyje gausiau, šiaurėje rečiau), tačiau priebalsių prieš tą priesagą minkštumas čia niekuo nesiskiria nuo vedinių su priesaga *-(i)ukas* priebalsių minkštumo. Priesagos *-(i)ukė* visai neturi žemaičiai.

Vedinių su priesaga *-tukas, -ė* priebalsis *t* rytų aukštaičių ir kai kur kitose šiaurinėse aukštaičių šnektose, derinantis prie priesagos *-iukas*, kartais pakeistas į *č*,

⁷ F. Kurschat. Grammatik der littauischen Sprache. Halle, 1876, p. 106.

pvz.: *peščiukas* 'peštukas' (Linkuvà, Pasvalys, Skaistgirys – Jõniškio raj., Gruzdià ir kt.⁸), nors kai kuriose rytø aukštaičių vietose yra išlikusi priesaga *-tukas*, *-è*, pvz.: *kirstukas* 'mažas susiraukęs vyras' (Joniškėlis⁹), *grüstukè* 'taukams grūsti indas' (Alizavà, Kùpiškis¹⁰) ir kt.

Priesagos *-(i)ukas* vediniai iš pradžios su priesaga *-kas* buvo pradėti daryti iš *u* kamieno vardažodžių. Ilgainiui, šiai pirmykštei darybai išblėsus, buvo pradėta jų darytis ir iš kitø kamienu¹¹. Reikia manyti, kad pirmykštè priesaga *-kas* galėjo būti dedama ir prie *iu* kamieno, todėl jau pačioje tokios darybos vardažodžių formavimosi pradžioje priebalsis, einantis tiesiog prieš priesagà, galėjo būti minkštas ir kietas. Ir vėliau susidariusi priesaga *-(i)ukas* galėjo būti dedama ir prie tokiø šaknø, kurios baigiasi minkštuoju priebalsiu, ir prie tokiø, kurios baigiasi kietuoju priebalsiu. Taigi lauktume, kad *a*, *o*, *u* ir priebalsinio kamienuø šakniniai žodžiai turėtų priesagà *-ukas* (po kietojo priebalsio), o *ia*, *io*, *iu* ir *i* kamienuø šakniniai žodžiai turėtų priesagà *-iukas* (po minkštojo priebalsio). Betgi nè vienoje dabartinėje lietuviø kalbos tarmėje tokio dėsningumo nerandame. Renkant medžiagà šiam straipsniui, buvo patikrinta, kaip tariama apie 100 priesagos *-(i)ukas*, *-è* vediniø 600 punktø, ir nè viename iš jų nerasta priebalsiø, einančių tiesiog prieš priesagà, minkštumo priklausymo nuo pamatinio žodžio paskutinio prieš galūnè priebalsio minkštumo.

Rytø aukštaičių, rytø dzükø, šiaurės vidurio aukštaičių ir šiaurės vakarø aukštaičių (išskyrus pietinį pakraštį) priebalsiø, stovinčių tiesiog prieš priesagà *-(i)ukas*, minkštumas yra apibendrintas analogiškai. Analogiškai apibendrinti yra ir vakarø dzükø bei prie jų prisišliejusių vakarø ir vidurio aukštaičių šnektø, taip pat ir šiaurės vakarø dūnininkø kietieji priebalsiai prieš priesagà *-(i)ukas*. Tačiau vakarø dzükø priebalsiø kietumas minėtuoju atveju, matyt, yra susijęs su plačiai šioje patarmėje paplitusiu dėsningu fonetiniu priebalsiø kietinimu, nors tais fonetiniais priebalsiø dėsniais priebalsiø kietumo prieš priesagà *-(i)ukas* ir negalima išaiškinti. Tas priebalsiø kietumas čia, matyt, yra sąlygojamas dviejø kalbos raidos tendencijø – palinkimo priebalsius kietinti ir analoginio apibendrinimo. Kad vakarø dzükø priebalsiø kietumas prieš priesagà *-(i)ukas* nėra grynai fonetinio kietinimo padarinys, rodo tai, jog visada kietai šiuo atveju tariaimi ir tie priebalsiai, kurie fonetiškai prieš *iu* čia niekada nekietinami. Tokie priebalsiai yra *b*, *p*, *l*, *m*, *n*, *s*, *v*. Jø dėsningà kietumà prieš priesagà *-(i)ukas* galima paaiškinti tik analogija. Be to, analogiškà priebalsiø kietumo apibendrinimà vakarø dzükø patarmėje rodo ir nuosekliai prieš priesagà *-(i)ukas* vartojami priebalsiai *d*, *t*. Nerasta nè vieno pavyzdžio, kuriame jie būtų išvirtę į *dž*, *č* (dzükø būtų *dz*, *c*), kurie dalies vakarø dzükø prieš *iu* kietinami. Be to, čia reikia pridurti, kad priebalsius kietina ne visi vakarø dzūkai, išskyrus *l*, o prieš priesagà *-(i)ukas*, priebalsiai kietai tariaimi visoje šioje patarmėje ir dar plačiau už jos ribø.

Kas pasakyta apie vakarø dzükø priebalsiø prieš priesagà *-(i)ukas* kietumo kilmè, bent iš dalies tinka ir žemaičių šiaurės vakarø dūnininkø priebalsiø kietumui tuo pačiu atveju paaiškinti. Šiaurės vakarø dūnininkai vakarinėje ploto dalyje taip pat kietina priebalsius prieš *e*, *ei*, jeigu ir tolesnio skiemens priebalsis yra kietas.

⁸ LKŽ, t. IX. V., 1973, p. 871.

⁹ LKŽ, t. V. V., 1970, p. 868.

¹⁰ LKŽ, t. III. V., 1956, p. 678.

¹¹ P. Skardžius. Lietuviø kalbos žodžių daryba. V., 1943, p. 136.

Nekietėja tik *g, k, l, j*, rytinėje ploto dalyje ir *š, ž*. Priebalsis *r* kietinamas didesnėje ploto dalyje, negu kiti priebalsiai¹².

Tačiau čia reikia pastebėti, kad rytų dzūkų ir rytų aukštaičių rytiniame pakraštyje dėsningai prieš *e, ę, ė, ei* kietinamas ne tik *l*, bet ir *r, s*, o prieš priesagą *-(i)ukas* esantieji priebalsiai minėtame plote visada tariami minkštai. Vadinas, čia priebalsių kietinimo tendencija neturėjo įtakos priebalsių palatalizacijai prieš priesagą *-(i)ukas*.

Bendrinėje kalboje, kaip minėta, priebalsiai prieš priesagą *-(i)ukas* dažniau yra minkšti, rečiau kieti; o atskirais atvejais priebalsių minkštumas ar kietumas dar nėra nusistovėjęs. Mišrus kietųjų ir minkštųjų priebalsių prieš priesagą *-(i)ukas* vartojimas bendrinėje kalboje, be abejo, priklauso nuo pietinių vakarų aukštaičių patarmės, tapusios bendrinės kalbos pamatu. Tačiau, kaip matėme, zanavykai, kuriais daugiausia remiamasi norminant bendrinę kalbą, dažniausiai vartoja minkštuosius priebalsius prieš priesagą *-(i)ukas*. Be to, dėsningai minkštuosius priebalsius prieš priesagą *-(i)ukas* vartoja visi rytų aukštaičiai, rytų dzūkai, šiaurės vidurio aukštaičiai ir šiaurės vakarų aukštaičiai (be pietinio pakraščio), sudarantys didžiausią lietuvių kalbos ploto dalį, kur priebalsių minėtoju atveju vartojimas yra suvienodintas. Ta aplinkybė, matyt, ir lemia tai, jog bendrinė kalba linksta prie minkštųjų priebalsių prieš priesagą *-(i)ukas* vartojimo.

УПОТРЕБЛЕНИЕ МЯГКИХ И ТВЕРДЫХ СОГЛАСНЫХ НЕПОСРЕДСТВЕННО ПЕРЕД СУФФИКСОМ *-(i)ukas* В ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Согласные, находящиеся непосредственно перед суффиксом *-(i)ukas*, в одних говорах (в восточноаукштайтских, восточнодзукских, в северной части среднеаукштайтских и северо-западных аукштайтских) мягкие, в других (в западнодзукских и северо-западных дунининкских) — твердые, в третьих (в южной части западно- и среднеаукштайтских говоров) — перед одними согласными — мягкие, перед другими — твердые.

Мягкость согласных в данной позиции северо-восточных говоров и твердость в западнодзукских и северо-западных дунининкских говорах является результатом аналогии. В остальных же литовских говорах, а также в литературном языке отмеченных закономерностей палатализации согласных перед суффиксом *-(i)ukas* не обнаружено.

¹² V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). V., 1973, p. 174–175, 313.